

मराठवाड्यातील ग्रामीण साक्षरतेचे विश्लेषण (MS)

Dr. Ashok Umrao Nagargoje

Associate Professor
Dept. of Geography,
M.U. College, Udgir.

1.1 प्रस्तावना :

साक्षरता आणि शैक्षणिक प्रगती हे विकासाचे सर्वात महत्वाचे सूचक आहे ज्याशिवाय कोणताही समाज प्रगती करू शकत नाही. हे केवळ अर्थव्यवस्थेच्या कृषी आणि बिगर कृषी क्षेत्रांमध्येच विकास आणत नाही तर लोकसंख्येच्या वाढीवर देखील नियंत्रण ठेवते (रमोत्रा , 2000).

साक्षरता हे एक महत्त्वाचे सूचक आणि सामाजिक-आर्थिक विकासाचे साधन म्हणून ओळखले जाते (गोपाल , 2003). साक्षरता हा एक महत्त्वाचा घटक आहे जो व्यक्तीसाठी आणि मोठ्या प्रमाणावर समाजासाठी परतावा देतो. साक्षरता प्राप्तीचा सामाजिक फायदा त्याच्या आर्थिक परताव्यापेक्षा खूप जास्त आहे. साक्षरतेमुळे धारणा, वृत्ती आणि वर्तन बदलते . हे जागरूकता निर्माण करते आणि राष्ट्र आणि तिथल्या लोकांच्या विकास आणि कल्याणाला चालना देण्यासाठी अशा प्रकारे व्यक्तिमत्व तयार करते (सेनगुप्ता 2002). थेट आर्थिक फायद्यापेक्षा शैक्षणिक लाभांना अधिक महत्त्व आहे. अनेक अभ्यासांनी (अग्निहोत्री , आणि रामचंद्रन , 2002, देवळालीकर , 1994, भट, 2000 इ.) समाजाच्या विकासात स्त्री शिक्षणाची महत्त्वपूर्ण भूमिका अधोरेखित केली आहे. स्त्री शिक्षणाचा देशाच्या आर्थिक कल्याणावर परिणाम होतो ज्यामध्ये सकल राष्ट्रीय उत्पादन, दरडोई उत्पन्न, महिला श्रमशक्तीचा सहभाग, स्वयंरोजगार आणि बाजारपेठ यांचा समावेश होतो (मिश्रा, 2002).

भारताच्या जनगणनेनुसार, ज्याला कोणत्याही भाषेत समजून घेऊन साधा संदेश वाचता आणि लिहिता येतो, त्याला साक्षर मानले जाते. परंतु ही क्षमता आजच्या समाजाच्या आवश्यकतेच्या दृष्टिकोनातून अपुरी

आहे. युनायटेड नेशन्स ऑर्गनायझेशनच्या मते साक्षर म्हणजे ज्याला लिहिणे आणि वाचण्याची क्षमता आहे. जी व्यक्ती लिहू किंवा वाचू शकत नाही त्याला निरक्षर म्हणतात. ज्याला वाचता येते पण लिहिता येत नाही त्याला 'अर्धसाक्षर' समजले जाते. विविध देशांमध्ये साक्षरतेची व्याख्या करण्यासाठी वेगवेगळे निकष वापरले जातात आणि संपूर्ण जगासाठी कोणतीही एक समान व्याख्या नाही. त्यामुळे जगाच्या विविध भागांतील साक्षरांच्या प्रमाणाची तुलना करणे कठीण आहे.

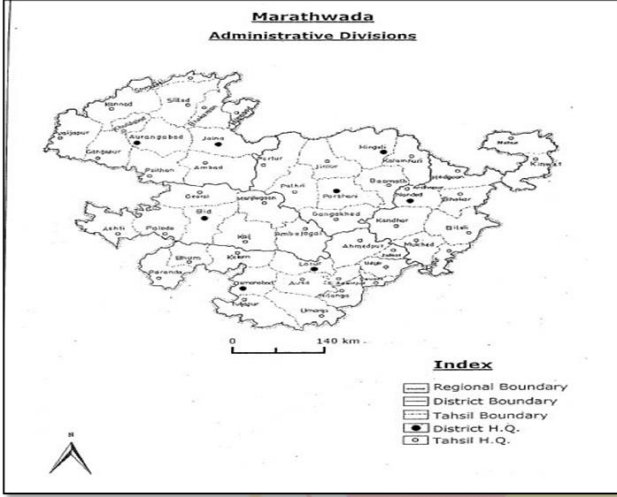
1.2 अभ्यास क्षेत्र:

मराठवाडा , अभ्यास प्रदेश (वरच्या) गोदावरी खोऱ्यात आढळतो, जो 17°35' उत्तर अक्षांश ते 20 ° 41' उत्तर अक्षांश आणि 74°40' पूर्व रेखांश ते 78° 16' पूर्व रेखांशापर्यंत विस्तारतो. अभ्यास क्षेत्र उत्तरेला जळगाव, बुलढाणा, वाशीम आणि यवतमाळ जिल्ह्यांना लागून आहे; आंध्र प्रदेशातील कामरेड्डी, निजामाबाद आणि आदिलाबाद जिल्ह्यांद्वारे पूर्वेला; दक्षिणेस कर्नाटकातील गुलबर्गा आणि बिदर जिल्ह्यांद्वारे आणि ते. पश्चिमेस नाशिक, अहमदनगर आणि सोलापूर जिल्ह्यांद्वारे. त्याचा आकार अंदाजे त्रिकोणी आहे. पूर्व-पश्चिम कमाल विस्तार सुमारे 394 किमी आहे. आणि उत्तर-दक्षिण विस्तार सुमारे 330 किमी आहे. औरंगाबाद हे त्याचे विभागीय मुख्यालय आहे आणि हा प्रदेश प्रशासकीयदृष्ट्या महाराष्ट्राचा औरंगाबाद विभाग म्हणून ओळखला जातो.

त्याचे एकूण क्षेत्रफळ 64,663 चौ. किमी आहे. जे राज्याच्या 21.01 टक्के आहे आणि त्याची लोकसंख्या 15589223 आहे जी 2001 मध्ये राज्याच्या 16.11 टक्के आहे. प्रशासकीयदृष्ट्या हे क्षेत्र आठ जिल्ह्यांमध्ये विभागले गेले आहे जे पुढे एकूण 75 तहसीलमध्ये विभागले गेले आहेत .

1.3 उद्दिष्टे:

- 1) मराठवाड्यातील साक्षरतेची स्थिती स्पष्ट करणे
- 2) या प्रदेशातील साक्षरतेचा क्षेत्रीय अभ्यास करणे.
- 3) अभ्यास क्षेत्रात जिल्हानिहाय ग्रामीण साक्षरता अभ्यास करणे .
- 4) अभ्यास क्षेत्रातील स्थानिक-अस्थायी ग्रामीण साक्षरतेतील बदल शोधणे .

आकृती क्रमांक १

1.4 संशोधन पद्धती :

हा अभ्यास पूर्णपणे दुय्यम आकडेवारीवर आधारित आहे. दुय्यम आकडेवारी विविध स्रोतांकडून गोळा केली आहे आणि त्यात प्रकाशित आणि अप्रकाशित नकाशे, जनगणना आकडेवारी आणि इतर भिन्न सरकारी प्रकाशनांचा समावेश आहे. सामाजिक-आर्थिक समालोचन आणि जिल्हा गॅझेटियरचा वापर वेबसाइट: <http://www.censusindianet> आकडेवारी स्रोत म्हणून देखील केला गेला आहे. अभ्यास क्षेत्रासाठी ग्रामीण साक्षरतेचे स्थानिक-अस्थायी वितरण कोरोपलाथ नकाशाद्वारे दर्शविले आहे .

1.5 साक्षरता 2001 मध्ये

2001 मध्ये मराठवाड्यातील एकूण साक्षर लोकसंख्या 69.00 टक्के होती. हे महाराष्ट्र राज्यापेक्षा कमी (77 टक्के) आणि भारताच्या (65 टक्के) पेक्षा जास्त होते. आणि 2001 मध्ये मराठवाड्यातील एकूण ग्रामीण साक्षर लोकसंख्या 66 टक्के होती. हे महाराष्ट्र राज्याच्या (71 टक्के) पेक्षा कमी आणि भारतीय (66 टक्के) पेक्षा समान आहे.

तक्ता क्र.1

मराठवाड्यातील ग्रामीण साक्षरता (1961 ते 2001)

प्रदेश	वर्षे									
	1961		१९७१		1981		1991		2001	
	एकूण	ग्रामीण	एकूण	ग्रामीण	एकूण	ग्रामीण	एकूण	ग्रामीण	एकूण	ग्रामीण
मराठवाडा	16	14	25	22	41	36	51	46	69	66
महाराष्ट्र	30	21	39	31	57	47	65	56	77	71
भारतीय	31	19	30	27	44	37	62	63	65	66

स्रोत: भारताच्या जनगणनेवर आधारित, 1961 ते 2001

1999 पूर्वी मराठवाड्यातील एकूण लोकसंख्येचे एकूण साक्षर आणि ग्रामीण साक्षरतेचे एकूण ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण महाराष्ट्र आणि भारताच्या तुलनेत तुलनेने कमी होते (तक्ता क्र.1). 'सर्वांसाठी शिक्षण' ही योजना लागू केल्यामुळे 2001 मध्ये अभ्यास क्षेत्रासाठी साक्षरतेची पातळी लक्षणीयरीत्या वाढली. साक्षर लोकसंख्या वाढवण्यासाठी ही योजना मराठवाड्यातील सर्व जिल्ह्यांसाठी लागू करण्यात आली.

1.6 साक्षरतेच्या स्तरामध्ये काळानुसार भिन्नता:

सन 1961 मध्ये, अभ्यास क्षेत्रासाठी एकूण साक्षर ते एकूण लोकसंख्या 16 टक्के इतकी कमी होती. हे प्रमाण महाराष्ट्र राज्याच्या 30 टक्के आणि भारताच्या 21 टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. त्याच वर्षी ग्रामीण साक्षर ते एकूण ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण 14 टक्के इतके कमी होते. राज्याच्या तुलनेत ग्रामीण साक्षरतेचे प्रमाण 21 टक्के आणि भारतीयांसाठी 19 टक्के होते. एकूण साक्षरता झपाट्याने वाढत आहे आणि 2001 मध्ये तुलनेने 69 आणि 66 टक्के झाली.

विशेषतः स्वातंत्र्यानंतर शैक्षणिक संस्थांची संख्या इतक्या वेगाने वाढण्यास कारणीभूत ठरली. मराठवाड्यात 2001 मध्ये एकूण आणि ग्रामीण साक्षरतांची संख्या झपाट्याने वाढली आणि ती भारताच्या तुलनेत जास्त होती. हे 1991 ते

2001 दरम्यान अभ्यास क्षेत्रात सरकारने राबविलेल्या विविध शैक्षणिक योजनांमुळे होते.

1.7 ग्रामीण साक्षरता (1991 ते 2001)

मराठवाड्यातील ग्रामीण भागातील एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत ग्रामीण साक्षरांची संख्या 45.65 टक्के होती. हे प्रमाण शहरी भागाच्या तुलनेत लक्षणीयरीत्या कमी होते जे 69.70 टक्के होते. याचे कारण (i) सुशिक्षित आणि साक्षर लोकांचे ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतर (ii) ग्रामीण भागात शैक्षणिक सुविधांची अपुरीता आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप ज्यामध्ये शेतीची प्रमुख भूमिका आहे. परभणी जिल्ह्यासाठी ग्रामीण साक्षरता 40.82 टक्क्यांवरून लातूर जिल्ह्यासाठी 51.63 टक्क्यांपर्यंत बदलली आहे, ग्रामीण साक्षरता लातूर , उस्मानाबाद आणि औरंगाबाद जिल्ह्यात जास्त आहे, तर परभणी , जालना , नांदेड आणि हिंगोली जिल्ह्यांमध्ये ती कमी आढळून आली आहे. ग्रामीण साक्षरतेचा नमुना दर्शवितो की ज्या प्रदेशात शेती फारशी समृद्ध किंवा फायदेशीर नाही अशा प्रदेशात ग्रामीण साक्षरतेचे प्रमाण सामान्यतः जास्त असते, कारण लोकांना बिगरशेती व्यवसायात नोकरी मिळवण्यासाठी काही शैक्षणिक पात्रता प्राप्त करणे आवश्यक असते. दुसरीकडे, जेथे शेती समृद्ध आहे, तेथे ग्रामीण साक्षरता सामान्यतः कमी आहे. परभणी आणि जालाना जिल्ह्यांमध्ये मागासवर्गीय लोकांची संख्या तुलनेने अधिक होती, जेथे ग्रामीण साक्षरतेचे प्रमाण कमी होते. 2001 मध्ये ग्रामीण भागातील एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत ग्रामीण साक्षरांची संख्या 65.71 टक्के होती. मराठवाड्यातील ग्रामीण भागातील साक्षरांचे प्रमाण जालना जिल्ह्यासाठी ६१.८५ टक्क्यांवरून लातूर जिल्ह्यासाठी ६०.९४ टक्के इतके आहे . 2001 मध्ये 1991 प्रमाणेच ग्रामीण साक्षरतेच्या अवकाशीय वितरणाचा नमुना दिसून आला. लातूर , उस्मानाबाद आणि औरंगाबाद जिल्ह्यात ग्रामीण साक्षरता तुलनेने जास्त होती, तर जालना , परभणी आणि हिंगोली जिल्ह्यात ती कमी होती. बीड आणि नांदेड जिल्ह्यात मध्यम ग्रामीण साक्षरता दिसून आली .

तक्ता क्र.2

स्त्री-पुरुषांमध्ये ग्रामीण साक्षरता (1991 ते 2001)

जिल्हे	वर्ष					
	1991			2001		
	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण
लातूर	67.9 7	37.2 5	51.6 3	81.7 5	56.6 0	69.5 4
नांदेड	60.6 7	26.6 2	42.4 9	79.1 4	50.6 7	65.2 8
बीड	56.6 0	21.6 0	45.1 6	78.7 6	51.8 2	65.7 5
उस्मानाबाद	54.8 2	25.8	51.2 3	80.6 0	54.8 7	68.2
औरंगाबाद	63.3 6	23.7 6	47.4 8	81.6 5	53.2 4	67.9 2
जालना	62.0 5	20.8 5	42.0	77.9 6	45.1 7	61.8 5
परभणी	49.6 0	14.1 0	40.4 2	77.9 0	46.2 2	62.2 6
हिंगोली	50.0 1	15.3	43.9 9	80.0 4	49.0 2	64.8 5
मराठवाडा	58.1 7	23.1 7	45.6 6	79.7 3	50.9 5	65.7 1

स्रोत: भारताच्या जनगणनेवर आधारित, 1991 ते 2001

1.8 स्त्री-पुरुषांमध्ये ग्रामीण साक्षरता:

मराठवाड्यातील ग्रामीण भागात शहरी भागाच्या तुलनेत साक्षरांचे प्रमाण खूपच कमी होते. परंतु पुरुष साक्षर ते एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत पुरुष साक्षरांचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या जास्त होते, हे ग्रामीण भारतात आढळलेल्या विचित्र सामाजिक व्यवस्थेमुळे होते, कारण स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नाही.

1991, मराठवाड्यातील ग्रामीण पुरुष साक्षरता प्रदेशात एकूण 58.17 टक्के होती, परंतु ग्रामीण साक्षरता परभणी जिल्ह्यासाठी 49.60 टक्के, लातूर जिल्ह्यासाठी 67.97 टक्के होती . या फरकांची कारणे वर नमूद केल्याप्रमाणे अक्षरशः समान आहेत. औरंगाबाद, जालना आणि नांदेड जिल्ह्यात सरासरीपेक्षा जास्त पुरुष साक्षरता

नोंदवली गेली . दुसरीकडे परभणी , हिंगोली , उस्मानाबाद आणि बीड जिल्ह्यात पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे.

2001 मध्ये, ग्रामीण पुरुष साक्षरता एकूण 79.73 टक्के वाढली. लातूर, औरंगाबाद आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यात उच्च पुरुष साक्षरतेची नोंद करून 2001 मध्येही असाच प्रकार दिसून आला . परभणी , जालना आणि बीड जिल्ह्यात पुरुष ग्रामीण साक्षरता कमी असल्याचे दिसून आले

1991 मध्ये ग्रामीण भागातील महिलांमधील साक्षरांचे प्रमाण ग्रामीण भागातील पुरुषांच्या तुलनेत तसेच शहरी भागातील पुरुष आणि महिलांच्या तुलनेत खूपच कमी होते. मराठवाड्यातील ग्रामीण भागात महिला साक्षरतेचे प्रमाण खूपच कमी होते म्हणजे 1991 मध्ये केवळ 23.1 टक्के होते जे 2001 मध्ये 50.95 टक्के वाढले. ग्रामीण भागातील महिला साक्षरतेचा व्यापक नमुना पुरुष साक्षरतेसारखाच होता. 1991 चा नमुना 2001 च्या तुलनेत फारसा वेगळा नव्हता.

1.7 निष्कर्ष :

प्रदेशाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात साक्षरता आणि शिक्षण महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. 1961 ते 1991 या कालावधीत या प्रदेशातील साक्षरता महाराष्ट्र राज्य आणि भारतीयांपेक्षा कमी आहे. 2001 मध्ये, साक्षरता देखील महाराष्ट्र राज्यापेक्षा कमी होती परंतु भारताच्या तुलनेत ती जास्त होती औरंगाबाद (73.63 टक्के) सर्वाधिक साक्षर आहेत आणि बीड (64.48 टक्के) सर्वात कमी साक्षर आहेत. ज्या भागात मोठ्या प्रमाणात शहरी लोकसंख्या आहे आणि दुय्यम आणि तृतीयक क्षेत्रात गुंतलेल्या व्यक्तींचे प्रमाण जास्त आहे त्या भागात साक्षरांचे प्रमाण जास्त आहे. पुरुष आणि महिलांचे प्रमाण 1961 मध्ये 26.45 टक्क्यांवरून 2001 मध्ये 81.67 टक्के आणि 1961 मध्ये 5.75 टक्क्यांवरून 2001 मध्ये अनुक्रमे 55.48 टक्क्यांपर्यंत वाढले आहे. मराठवाड्यातील विविध भागांतील एकूण लोकसंख्येच्या अवकाशीय पॅटर्नमधील फरकांवर परिणाम करणारा लिंग-गुणोत्तर हा एक महत्त्वाचा घटक आहे . आपल्या देशाच्या सामाजिक व्यवस्थेत शिक्षणासाठी स्त्रियांना कमी प्राधान्य दिले जाते, त्यामुळे अभ्यास क्षेत्रात आणि भारतातही स्त्री साक्षरता तुलनेने कमी आहे.

संदर्भ :

- 1) अग्निहोत्री , एसबी (2002): उच्च महिला साक्षरता, कमी मुलांची लोकसंख्या: आरंभ प्रभाव आहे का?, इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली, खंड 37, क्रमांक 39.
- 2) गोपाल, एस. (2003): पश्चिम बंगालमधील साक्षरतेमध्ये लैंगिक असमानता, द डेक्कन जिओग्राफर, खंड 41, क्रमांक 1, पृ. 31-42
- 3) रामोत्रा के.सी. (2000): राठेगणसिद्धीमध्ये साक्षरता आणि शैक्षणिक प्रगती - एक मूल्यांकन, द डेक्कन जिओग्राफर, खंड 38, क्रमांक 1 आणि 2, पृ.17-30
- 4) उगडे व्ही.आर (2005): मराठवाड्यातील लोकसंख्येच्या कलाचे विश्लेषण , अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध SRTMU, नांदेड .